

Наукова діяльність

© А.Д. Копитко 2021

УДК 332.14 (1-22): 330.3

ЕКОНОМІКА

DOI: 10.32636/agrosience.2022-1-3-5

ЕКОСОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК УМОВА ЇХНЬОГО СТАЛОГО (ЗБАЛАНСОВАНОГО) РОЗВИТКУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ

Андрій КОПИТКО, кандидат історичних наук

Львівський національний університет природокористування,

вул. Володимира Великого, 1, м. Дубляни, Львівський р-н., Львівська обл., 80381, Україна,

e-mail: akopytko@ukr.net

Проблема екосоціального виміру функціонування сільських територій є однією з провідних умов їхнього сталого розвитку. Для цього необхідно розуміти зміст та структуру поняття «сталий розвиток сільських територій», його визначальні складові екологічного та соціального аспектів. Важливо враховувати дію факторів, котрі обумовлюють стан та якість реалізації програм сталого розвитку сільських територій в Україні. Не менш важливо вміти осмислювати роль реального ресурсного потенціалу, до складу якого зараховують природні ресурси, виробничий та людський капітал, при розробці успішних проектів сталого розвитку сільських територій. засади побудови державної політики в сфері сталого розвитку сільських територій, зокрема, щодо екологічної, соціальної та економічної її складових. В цьому відношенні доцільно враховувати значимість органічного сільського господарства в забезпеченні сталого розвитку сільських територій, зокрема, в екосоціальному площині. Традиціоналізм та схематизм мислення є нерідко перешкодою для введення в обіг нових форм життєдіяльності населення сільських територій, котрі б сприяли поступальному створенню у них режиму сталого, чи більш відповідного сучасним вимогам та напрацюванням науки і філософії поняттю збалансованого розвитку. В статті звернуто увагу на ті вимоги та методологічні розробки, котрі пропонуються у вітчизняній науці щодо побудови програм сталого розвитку сільських територій, де екосоціальні питання визнаються домінуючими, та можливі загрози внаслідок їх недотримання. В цьому плані треба враховувати методологічні підходи, котрі сформувались у вітчизняній науці та філософії щодо розуміння базових понять та категорій сталого розвитку сільських територій в Україні, а також трактування в науці співвідношення понять «сталий розвиток сільського господарства» і «сталий розвиток сільських територій» та їх врахування при побудові конкретних екосоціальних проектів та програм.

Ключові слова: сталий розвиток сільських територій, соціальний аспект сталого розвитку сільських територій, екологічний аспект сталого розвитку сільських територій, децентралізація влади, якісні фактори населення, державна політика в сфері сталого розвитку сільських територій, органічне сільське господарство, методологічний підхід у дослідженні проблем сталого розвитку сільських територій.

Вступ

Сільські території обіймають майже 90% території України з населенням, котре становить 1/3 всіх жителів держави. В «Концепції загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 р.» поняття «сільська територія» окреслюється як економіко-екологічне утворення, котре має регіонально-територіальний характер з специфічними природно-кліматичними, соціально-економічними умовами, де економічно та екологічно збалансовані та енергетично взаємопов'язані різні ресурси (природні, трудові, матеріальні, енергетичні, інформаційні, фінансові і т.д.). Воно має на меті створення сукупного суспільного продукту конкретної території та забезпечення повноцінного життєвого середовища для сучасного і майбутніх поколінь (Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року). Сільська територія знаходиться поза межами сільських поселень, має певну цілісність та автономність, власну соціально-економічну та виробничо-

господарську структуру, індивідуальні природні властивості.

Розвиток сільських територій охоплює цілеспрямовану зміну інституційних, економічних, екологічних, демографічних, соціальних, культурних, побутових та інших найважливіших факторів, що визначають напрямки та безпосередньо впливають на зростання рівня і якості життя сільського населення та забезпечують недопущення чи подолання бідності (Палапа та ін., 2021).

Сільські території реалізують комплекс взаємопов'язаних функцій: 1) виробнича; 2) соціально-демографічна; 3) культурна; 4) етнічна; 5) екологічна; 6) рекреаційна; 7) просторово-комунікаційна; 8) політична; 9) сприяння сільського населення державним органам у забезпеченні громадського порядку і безпеки в малолюдних поселеннях та слабо обжитих територіях, збереження надр, земельних, водних і лісових ресурсів, флори і фауни (Томашук І.В., 2020).

Під сталим (збалансованим) розвитком сільських територій у вітчизняній науці розуміють такий стан, коли має місце: 1) зростання сільської економіки; 2) стабілізація чисельності населення; 3) збільшення тривалості життя; 4) повна і продуктивна зайнятість працездатного населення; 5) підвищення рівня і якості життя на сільських територіях; 6) ощадливе використання та відтворення їх природно-ресурсного потенціалу (Термоса І.О., 2017; Богданов Д.С., 2017). На нашу думку, в цілому варто узгоджувати засади побудови сталого розвитку сільських територій з принципами та цілями сталого розвитку людства, закладених в «Порядку денному на XXI століття» (Agenda, 1992).

Причинами посиленого зацікавлення проблемами сталого розвитку сільських територій в сучасних умовах у світі та Україні виступають: 1) невдоволення людей у багатьох країнах від надто урбанізованої цивілізації та зростання престижу сільського способу життя як альтернативи міському; 2) усвідомлення того, що без стійкого розвитку сільських територій неможливі прогрес і гармонійний розвиток суспільства загалом; 3) посилювана криза сільського життя, перетворення сільських регіонів на зони бідності та соціального неблагополуччя; 4) неефективність, а також неможливість використання на селі механізмів розвитку, придатних для міських спільнот (Збарський В.К., 2010).

У цьому відношенні актуальним є питання розробки концептуальних засад побудови сталого (в сучасній термінології - збалансованого) розвитку сільських територій. В цілому концепція сталого розвитку, зокрема, сільських територій, повинна охоплювати три блоки: економічний, соціальний та екологічний, на основі раціонального використання всіх видів ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інформаційних тощо). Сталий (гармонійний, збалансований) розвиток – це розвиток, що забезпечує певний тип рівноваги, іншими словами формує баланс між соціально-економічними та природними його складовими (Лісовий А.В.). Власне це формує потребу розробки базових понять та категорій, принципів, методологічних підходів сталого (збалансованого) розвитку сільських територій, зокрема, щодо екосоціальних його складових в філософії та науці і їх втілення при розробці конкретних програм та проєктів в Україні. Власне, ці моменти і стануть центром уваги в пропонованій увазі читачів статті.

Матеріали та методи

В основу статті покладені розробки вітчизняних науковців, присвячених проблемам сталого (збалансованого) розвитку сільських територій України, створені впродовж 2010-2021 рр., котрі пройшли наукову апробацію. Автор статті, в першу чергу, звертає увагу на ті розробки, в котрих увага звертається на екосоціальні виміри даної проблеми. Метою статті є представити

проблему екосоціального розвитку сільських територій як теоретико-методологічну складову наукових пошуків вітчизняних дослідників, представивши її як цілісне утворення. На нашу думку, локалізація тільки на окремих її аспектах не дає повноцінного розуміння сутності екосоціального виміру забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні. Її необхідно розглядати у взаємозв'язку різних її підрозділів, що і дає розуміння природи цього феномену. Автором статті також використані нормативно-правові документи та програми сталого (збалансованого) розвитку сільських територій в Україні, котрі слугують відображенням теоретико-методологічних пошуків українських науковців останніх двох десятиріч. В процесі опрацювання отриманих результатів використані загальнонаукові та філософські методи дослідження: аналізу, синтезу, порівняння, структурно-функціональний, діалектичний. Робота виконана в рамках філософських та соціально-гуманітарних досліджень проблем сталого (збалансованого) розвитку, котрі провадяться на кафедрі гуманітарної освіти Львівського національного університету природокористування з 2010 р.

Результати та обговорення

Екологічний та соціальний аспекти є визначальними, хоча й не єдиними складовими в процесі побудови сталого (збалансованого) розвитку сільських територій в Україні. Їх, на нашу думку, варто розглядати як певну цілісність, компоненти якої є взаємопов'язані та доповнюють одне одного, перебувають у постійній динаміці, зазнаючи кількісних та якісних змін залежно від особливостей регіону (природних, соціальних, культурних, історичних, духовних) в той чи інший період його розвитку.

Соціальний аспект розвитку сільських територій включає: 1) створення робочих місць; 2) підвищення мотивації праці та забезпечення соціального захисту; 3) розвиток агротуризму; 4) надання якісних дорадчих і послуг з питань зайнятості та самозайнятості; 5) навчання та профорієнтація сільської молоді; 6) підвищення рівня надання комунальних, побутових та консультативних послуг (Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року, 2018). В цьому відношенні важливо враховувати соціальний потенціал сільських територій. Він охоплює систему елементів, котра безпосередньо визначає соціальну активність населення певної території та можливості здобуття ним соціально вагомих результатів в різних сферах своєї життєдіяльності. До соціального потенціалу сільських територій також зараховують систему можливостей і мотивацій, здібностей і якостей індивідів, соціальних груп, суспільства, що забезпечують їх життєдіяльність, соціальну активність та його відтворення (Томашук І.В., 2020).

Екологічний аспект розвитку сільських територій передбачає: 1) розвиток органічного типу господарювання та виробництва екологічно чистої продукції; 2) застосування ґрунтозахисних технологій обробітку ґрунту; 3) врегулювання питань належного використання та охорони природних ресурсів сільських територій (земельних, лісових, водних тощо), їх збереження та примноження; 4) забезпечення охорони довкілля; 5) збереження родючості ґрунту на основі оптимізації структури посівних площ та впровадження науково обґрунтованих сівозмін розвитку органічного типу господарювання та виробництва екологічно чистої продукції; 6) забезпечення збалансованого співвідношення різних видів земельних угідь; 7) внесення органічних добрив; 8) розробки та впровадження системи управління побутовими відходами й облаштування сміттєзвалищ в окремих сільських громадах (Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року, 2018).

У вітчизняній науці досліджуються переваги та загрози для суспільства, держави, природи залежно від стану сільських територій. Наприклад, дослідники наголошують на такому вагомому наслідку від занепаду сільських територій в Україні як створення реальної загрози для продовольчої безпеки всієї країни, а не тільки локалізація наявних негативних проблем в аграрному секторі економіки, як це багатьом уявляється (Гилка М.Д., 2015). Посилює загрозу зростання екологічної кризи в Україні один з найвищих показників розораності земель, відведених під сільськогосподарські угіддя (Гилка М.Д., 2015). Суттєво скоротилось використання органічних добрив в сільському господарстві України, що матиме негативні наслідки як для його розвитку, так і для екологічної ситуації в цілому (Гилка М.Д., 2015). Водночас сільські території мають значний потенціал у забезпеченні продовольчої безпеки країни, усуненні загроз економічній безпеці, в освоєнні природних ресурсів, обслуговуванні комунікацій, в формуванні трудових ресурсів, збереженні культури, етнічної спадщини і місць проживання населення, у формуванні умов для відновлення відпочинку і здоров'я населення, екології, в підтримці стабільності і миру.

Досягнення оптимізації життєдіяльності людства в умовах безпечного природного середовища і гармонійних відносин як усередині суспільства, так і між окремими спільнотами визнається визначальною рисою створення формату сталого розвитку в Україні (Стратегія сталого розвитку України (проект), 2004). Багато з цих умов перегукуються з цілями сталого розвитку до 2030 р., схваленими в 2015 р. у Резолюції Генеральної асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» (Перетворення нашого світу, 2015). Ці моменти в значній мірі також знайшли відображення в декларації Європейської

конференції з сільського розвитку (м. Корк, Ірландія, 7-9 листопада 1996 р.), в якій підвищення рівня конкурентоспроможності сільських територій вбачається через диверсифікацію економіки (розвиток малого та середнього бізнесу, сфери послуг у сільській місцевості), управління природними ресурсами, використання функцій навколишнього середовища, просування культури, туризму та використання вільного часу (Томашук І.В., 2020).

Створення та реалізація тих чи інших програм сталого розвитку сільських територій конкретних регіонів України обов'язково повинні передбачати як переваги, так і можливі загрози та ризики в ході їх втілення в життя для населення. До сталого розвитку сільських територій важливо підходити, розглядаючи їх як певну інтегровану систему, котра охоплює соціально-демографічний, екологічний, організаційно-виробничий, культурно-виховний, інституціональний блоки. При цьому важливо дотримуватись принципів рівноважності, збалансованості, гармонійності, стабільності, конкурентоспроможності та продовольчої безпеки цілої країни (Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року, 2018).

Характерними рисами успішних проєктів сталого розвитку сільських територій виступають: 1) їх комплексний, обґрунтований та всеохоплюючий характер; 2) відкритість для громади і доступність для обговорення в суспільстві; 3) широке залучення населення до вироблення та реалізації проєктів; 4) опора на місцеві ресурси (фінансові, матеріально-технічні, соціальні, природні) у поєднанні з використанням зовнішніх джерел ресурсного забезпечення розвитку сіл (Перевозова І.В. і Поленкова М.В., 2020).

З метою побудови програми сталого (збалансованого) розвитку сільських територій в Україні важливо враховувати досвід наших сусідів. Так, в Європейському Союзі при побудові стратегій сталого розвитку, зокрема, сільських територій, беруться до уваги наступні блоки проблем: 1) інтелектуальний розвиток (охоплює підтримку суспільних інновацій, розвиток економіки, побудованої на знаннях та інноваціях, впровадження результатів досліджень в практику, підтримка інновацій та умінь і компетенцій); 2) розвиток, сприяючий суспільній активності (урізноманітнення локальних економік, розвиток місцевих ринків та створення робочих місць, формування альтернативних можливостей в напрямку перебудови сільського господарства); 3) урівноважений розвиток (підвищення ефективності ресурсів з метою збереження виробництва продовольства, кормів і відтворення виробничої бази та постачання природних публічних благ, обмеження викидів вуглецю і розвиток біоенергетики) (Гилка М.Д., 2015).

Нова парадигма розвитку сільських територій України повинна ставити акцент на саморозвиток з

опорою на внутрішні ресурси і рівноправне партнерство держави, бізнесу і населення замість традиційного засилля державного опікунства. Зростання рівня та якості життя населення сільських територій та створення режиму сталого розвитку сільських територій повинно відбуватись на основі децентралізації влади, поліфункціональності аграрного сектора, багатопрофільності сільської економіки, багатоеклектичності аграрного виробництва, збереження неурбаністичного способу життя населення. Територіальна модель сільського розвитку пов'язується з розвитком сільських районів в цілому, шляхом використання всіх ресурсів, наявних в даному районі (людських, економічних, природних, ландшафтних тощо.) та інтеграції між усіма компонентами і галузями на місцевому рівні (Томашук І.В., 2020).

Коли ми говоримо про якість життя населення сільських територій, то не варто їх ототожнювати тільки з економічними показниками. Цю категорію слід розглядати як комплексне утворення, котре передбачає ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб й інтересів людей, сформованих умов життєдіяльності і вільного розвитку окремої особи та суспільства, врахування якості самого населення, його добробуту, якості соціальної сфери та довкілля (Хомяк Н.Л. і Павліха Н.В., 2019).

Соціальні аспекти побудови стратегії розвитку сільських територій охоплюють питання створення нових робочих місць; підвищення мотивації праці та забезпечення соціального захисту; розробки системи сприяння підвищенню платоспроможного попиту населення; надання дорадчих послуг з питань зайнятості та самозайнятості, навчання та профорієнтації сільської молоді (Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року, 2018). Натомість основою економічної складової сталого розвитку сільських територій є раціональне використання наявного природно-ресурсного та людського потенціалів задля гарантування продовольчої безпеки держави. Причому деаграризація сільської економіки, тобто зменшення у її структурі частки аграрного виробництва й розвиток різних видів диверсифікації, вважається однією з базових підстав для повноцінного сталого розвитку сільської території. Важливо не стільки враховувати проблеми аграрного виробництва, а передовсім задовольняти потреби сільських жителів, конкретних людей, прагнучи покращення умов їх життя, підвищення добробуту (Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року, 2018).

Екологічний та соціальний фактори у їхньому нерозривному та гармонійному зв'язку є вагомими умовами повноцінного розвитку населення сільських територій. Ігнорування або порушення дії цих факторів несе серйозні загрози для перспектив поступу як окремих населених пунктів, так і

регіонів в цілому. Виявами цього є занепад сіл, зниження якості життя селян, виснаження земельних ресурсів, нестача фінансових ресурсів для розвитку сільського господарства. Зокрема, така небезпечна ситуація склалась в степовій, чорноземній частині України (Літвак О.А., 2015). Сьогодні низька екологічна культура і свідомість сільського населення України гальмує цивілізований розвиток сільських територій, а разом із ним і якість життя самого населення на цих територіях.

Дослідники безпідставно відзначають, щоб забезпечити сталий розвиток сільських територій, необхідно шукати механізми узгодження дії екологічних, соціальних та економічних законів. Невід'ємними складовими сталого розвитку сільських територій виступають екологічна та продовольча безпека, а також ефективне відтворення природних ресурсів з врахуванням соціально-орієнтованого характеру економічного розвитку сіл (Стегней М.І., 2015).

Ваговою основою побудови якісно нових відносин людини та природи в сільській місцевості визнаються ресурсозберігаючі техніки та технології при використанні мінерально-сировинних та паливно-енергетичних ресурсів і максимальне залучення відходів виробництва та використання їх у господарському обігу. В цьому процесі важливою вимогою є досягнення енергетичного балансу в ході виробництва, поступу, використання всіх видів ресурсів, окреслюючи при цьому чітко продуктивні та непродуктивні витрати енергії ресурсного потенціалу. Тут важливими є, зокрема, побудова системи екологічного моніторингу, інформаційного забезпечення природоохоронної діяльності та екологічної освіти й виховання населення (Стегней М.І., 2015). Ігнорування ресурсного потенціалу сільських територій серйозно загрожує розвитку аграрного ринку праці та агробізнесу, ефективності сільськогосподарського виробництва, якості життя населення в цілому (Стегней М.І., 2015).

Зокрема, важливо зберегти природні екосистеми, що представляють собою низькопродуктивні сільськогосподарські угіддя. Такого типу угіддя перешкоджають виникненню і розвитку водної та вітрової ерозії, деградації земель, вони є середовищем функціонування корисної фауни, популяцій окремих видів рослин і тварин. Таким чином, досягається екологічний баланс ландшафтів, забезпечується більш високий економічний результат від використання ріллі, бо такі природні екосистеми сприяють підвищенню ґрунтової родючості. Ігнорування цього чинника, намагання якомога ґрунтовніше в господарському відношенні освоїти різні типи земель загрожує дисбалансом у функціонуванні агроландшафтів та нормальному відтворенню ґрунтової родючості (Літвак О.А., 2015).

Організація сільського господарства на еколого-ландшафтній основі повинна сприяти відтворенню природних механізмів саморегулювання агроекосистем, а також формуванню стійких

агроландшафтів на основі виробничих, природоохоронних та інших критеріїв (Літвак О.А., 2015).

Шляхи вирішення проблем екосоціального розвитку сільських територій вбачаються у вітчизняній науці через реалізацію рішень в таких напрямках як: 1) створення сприятливих умов для проживання населення на сільських територіях; 2) забезпечення охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки; 3) підвищення конкурентоспроможності всіх галузей сільського господарства; 4) удосконалення системи управління розвитком сільських територій (Термоса І.О., 2017). Ці напрями конкретизуються в пропонуваніх конкретних заходах щодо вирішення даного питання: 1) аналіз індикаторів соціально-економічного розвитку території сільської ради чи ОТГ; 2) характеристика природно-кліматичних умов території; 3) оцінка існуючих екологічних проблем; 4) розробка концепції вирішення виявлених проблем довкілля; 5) обґрунтування організаційних, технічних та фінансових аспектів вирішення екологічних проблем території ОТГ (сільської ради) задля підвищення екологічних стандартів життя місцевої територіальної громади; 6) визначення соціо-еколого-економічного ефекту від запропонованих заходів; 7) підвищення привабливості проживання населення на сільських територіях; 8) підвищення конкурентоспроможності сільських територій (Дудзяк О.А., 2019; Перевозова І.В. і Поленкова М.В., 2020). Вагому роль в цьому процесі виконує галузь землеробства, механізмами забезпечення сталого розвитку якої вбачаються оновлена державна земельна політика, сприяння земельній реформі на основі правомірного посідання різних форм власності на землю, наявність узгодженості інтересів різних суб'єктів господарювання водночас із підвищенням рівня соціальної відповідальності за землекористування (Меглей В.І., 2017).

Вище зазначені вимоги знаходять конкретизацію в певних програмах та проектах. Так, концептуальними платформами щодо розвитку аграрного сектора сучасної України виступають: 1) Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» (є відповідні розділи для сільського господарства); 2) Концепція національної екологічної політики на період до 2020 р. (є відповідні розділи для сільського господарства); 3) Стратегія розвитку АПК та сільських територій України на період до 2020 р.; 4) Стратегія розвитку аграрного сектора «3+5»; 5) Концепція розвитку сільських територій; 6) Проект USAID «Підтримка аграрного і сільського розвитку»; 7) Проект «Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 рр.». Цікавою альтернативою класичному варіанту розвитку сільських громад є Концепція «Про родові садиби і родові поселення», розроблена Всеукраїнською громадською організацією «Народний рух захисту Землі» спільно з ННЦ

«Інститут аграрної економіки», яка передбачає використання родовими поселеннями джерел відновлюваної енергії, виробництво органічної продукції, ноосферних підходів в освіті та вихованні, гармонізації відносин Людини і Природного комплексу (Россоха В. і Плотнікова М., 2018).

Визначальними факторами екосоціального розвитку сільських територій дослідники визнають децентралізацію процесів управління територіальним розвитком та створення ефективних сільських громад (Перевозова І.В. і Поленкова М.В., 2020). Вагомою складовою реалізації заходів по забезпеченню сталого розвитку сільських територій є «розроблення відповідної нормативно-правової бази, спрямованої на вирішення соціальних, економічних та екологічних проблем сільських територій, розширення можливостей доступу до фінансового та інформаційного забезпечення, вирішення проблеми кадрів на селі» (Перевозова І.В. і Поленкова М.В., 2020). В процесі децентралізації влади як однієї з умов побудови режиму сталого розвитку сільських територій важливо дотримуватись принципу руралізації, котрий передбачає максимальне наближення місцевої влади до сільської спільноти, підвищення якості управлінських послуг і залучення місцевих жителів до процесу прийняття управлінських рішень щодо розвитку кожної окремої сільської території (Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року, 2018).

В цілому децентралізація влади та розширення повноважень територіальних громад є вагомим інструментом для розвитку інститутів самоорганізації населення і місцевого самоврядування, побудови більш оптимальніших відносин між громадянами та державою. В цьому процесі є можливість сільським громадам активніше діяти щодо визначення територіальних меж об'єднаних територіальних громад (ОТГ), оцінювання й раціонального використання природних ресурсів для забезпечення добробуту своїх членів. Це доцільно реалізовувати передовсім за рахунок використання внутрішнього потенціалу громади, наслідком якого стане самодостатність в усіх сферах її життєдіяльності (Россоха В. і Плотнікова М., 2018)..

При проектуванні розвитку сільських територій доцільно враховувати їх реальний ресурсний потенціал, до складу якого зараховують природні ресурси, виробничий та людський капітал. Пріоритетним в структурі природних ресурсів визнаються земельні ресурси, при чому варто пам'ятати, що вони належать до невідновлюваних та є базою для розвитку кожної конкретної території, і не тільки економічного спрямування (Гилка М.Д., 2015). Вагому роль також виконують лісові, водні та природні рекреаційні (кліматичні, ландшафтні, водні, лісові ресурси, лікувальні мінеральні води, грязі, озокерит) ресурси. В цілому

коло таких ресурсів охоплює природні, людські, аграрно-виробничі, фінансово-економічні, підприємницькі, адміністративні, інформаційні, інвестиційні, інноваційні, рекреаційні тощо складові.

Значення людського потенціалу в сучасних умовах суттєво зростає. Він охоплює такі моменти як чисельність населення, режим його відтворення, статеві-вікова структура, особливості системи розселення, рівень урбанізації, рівні освіти і професійної кваліфікації, доходів та витрат, життєвий рівень населення, забезпеченість соціальних послуг. На нього помітно впливають демографічні, економічні, екологічні, науково-технічні і природно-кліматичні чинники. Людський потенціал знаходиться в тісній взаємодії з іншими елементами потенціалу певного регіону (Томашук І.В., 2020).

Врахування ролі вище зазначених ресурсів може помітно розширити спектр занять та послуг сільського населення, виходячи за межі суто сільськогосподарської галузі. Це і лісовирощування, заготівля деревини, ведення мисливського господарства, постачання грибів, ягід, лікарських рослин, розширення існуючої курортно-санаторної сітки і баз відпочинку, активізації ринку рекреаційно-туристичних послуг у сільській місцевості, зокрема, розвитку морського та гірськолижного відпочинку, природо-пізнавального сектора туризму, сільського зеленого туризму. Врахування комплексного характеру ресурсів (природно-кліматичних, історико-культурних та рекреаційних) слугуватиме суттєвим фактором стабілізації соціально-економічного розвитку сільських територій. Водночас не варто забувати про природоохоронний імператив у забезпеченні сталого розвитку сільських територій України, що дозволить піднести на якісно новий рівень не тільки соціальне та економічне життя, але й забезпечити екологічне благополуччя кожної сільської родини.

В цьому відношенні цікавими є, на нашу думку, висновки дослідниці Томашук І.В. (Вінницький національний аграрний університет), яка приходить до висновку, що ефективне використання наявного ресурсного потенціалу сільських територій дасть змогу забезпечити «ріст соціально-економічного розвитку, збільшення об'єму виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення ефективності ведення сільського господарства, стабілізацію і покращення демографічної ситуації на селі, досягнення максимальної зайнятості сільського населення і підвищення рівня його життя, раціональне використання земель» (Томашук І.В., 2020). Важливо ефективно використовувати, на її думку, внутрішній потенціал сільських територій (сільськогосподарські підприємства, селянські, зокрема, фермерські, господарства, особисті підсобні господарства населення). Дослідниця справедливо відзначає вагомість соціального виміру ресурсного потенціалу сільських територій, який нерідко

обминають увагою економісти, і який передбачає досягнення більш високого рівня та якості життя, забезпечення соціального добробуту сільського населення. Його не можна розглядати у відриві від всіх інших складових ресурсного потенціалу. Томашук І.В. основними критеріями сталого розвитку сільських територій визнає: 1) підвищення ефективності сільського господарства; 2) диверсифікацію сільської економіки; 3) продовольчу безпеку країни; 4) природний приріст сільського населення; 5) підвищення рівня та якості життя на селі; 6) дотримання соціального контролю над історично освоєними територіями; 7) поліпшення родючості ґрунту; 8) поліпшення екологічної ситуації в сільських місцевостях. Основними факторами формування, розвитку та використання ресурсного потенціалу того чи іншого регіону вона вважає економічні, екологічні, соціальні та політичні умови, які обмежують або сприяють стимулюванню його функціонування. Серед них визначальним при спеціалізації економіки певної території, на її думку, є саме природно-ресурсний потенціал, який обумовлюється сукупністю всіх видів наявних природних ресурсів і носить конкретно-історичний характер. До основних характеристик природно-ресурсного потенціалу дослідник зараховує: географічне положення, кліматичні умови, особливості рельєфу та розміщення ресурсного потенціалу. Здійснення принципу децентралізації влади Томашук І.В. вбачає в: 1) роздержавленні власності; 2) закріпленні за територіальними громадами комунальної власності з гарантуванням її повноцінного використання; 3) формуванні регіональних та місцевих бюджетів; 4) системі оптимального оподаткування та міжбюджетних відносин; 5) організації ефективного контролю за діяльністю органів публічної влади. Мета такої реформи полягає в створенні фінансово незалежних сільських громад, спроможних самостійно та ефективно використовувати наявний у них ресурсний потенціал (Томашук І.В., 2020).

Помітний вплив на екосоціальний розвиток сільських територій чинять якісні фактори населення, що проживає на них: 1) культурно-освітній рівень; 2) професійна підготовка; 3) рівень політичної активності; 4) бажання, мотиви, навички і вміння працювати та вести господарство (Проніна О.В., 2016). Вагоме місце у цьому процесі виконує розширення прав місцевого самоврядування та дієве залучення жителів до вирішення різноманітних справ та прийняття важливих управлінських рішень у своїх громадах. Дослідники окреслюють такі процеси поняттям «соціальна мобілізація», тісно пов'язаного з процесами формування у громадян установок до засвоєння нових форм соціалізації та поведінки (Проніна О.В., 2016).

Державне регулювання повинно сприяти забезпеченню створення правових та управлінських механізмів забезпечення сталого розвитку сільських територій в економічній, соціальній та

екологічній сферах. Так, в *економічній сфері* провідними завданнями є забезпечення продовольчої безпеки країни, економічної ефективності сільського господарства, вільного розвитку сільськогосподарських підприємств як суб'єктів аграрного господарювання, підтримка малого і середнього підприємництва на селі, розвиток інформаційно-консультаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників; в *соціальній сфері*: соціальної стабільності в суспільстві на основі розвинутого аграрного сектора економіки, вирішення проблем соціального характеру в сільській місцевості, забезпечення сільського населення робочими місцями, розвиток сучасної сфери обслуговування на селі, розвиток соціальної, інженерної, транспортної інфраструктури, формування позитивного ставлення до сільського способу життя; в *екологічній сфері* – розвиток екологічно орієнтованого сільського господарства та здійснення моніторингу екологічних параметрів системи аграрного господарювання, підвищення рівня якості та безпеки аграрної сировини і продовольчої продукції, виробництва екологічно чистої аграрної продукції, комплексного розвитку сільських територій з дотриманням екологічних пріоритетів, формування мережі природоохоронних господарств в структурі АПК, розвиток рекреаційного потенціалу сільських територій, розвиток органічного виробництва. Так, розвиток екологічно безпечного органічного виробництва сільськогосподарської продукції є вагомою умовою для створення нових робочих місць в сільських територіях, бо такий вид виробництва потребує більших затрат ручної праці, ніж автоматизованої (Гилка М.Д., 2015). Дослідники визнають, що соціальний аспект політики сільського розвитку повинен бути «спрямований на створення рівних можливостей та стартового капіталу для мешканців сільської території, порівняно з можливостями, які характеризують міські території» (Важинський Ф.А. та ін., 2011).

Рекреаційний потенціал сільських територій охоплює компоненти природного середовища та їхні властивості, які мають сприятливі для рекреаційної діяльності характеристики і можуть використовуватися для організації відпочинку, туризму, лікування і оздоровлення людей. Сюди доцільно зарахувати: 1) ліси, лікувальні кліматичні місцевості, поверхневі води; 2) мінеральні води, грязі, озокерит; 3) рекреаційні властивості гірських і передгірських ландшафтів, заповідних територій; 4) підприємства та організації, які забезпечують організацію відпочинку, пов'язану з туристичною, санаторно-курортною, лікувально-оздоровчою, спортивною метою (Томашук І.В., 2020).

Не варто також забувати значимість культурно-духовного та освітнього рівня сільського населення. Тут важливо знати про системний характер заходів, спрямованих на піднесення рівня культури, освіти, духовності та свідомості мешканців сільських територій, становлення

патріотичної, креативної, сильної в новаторській діяльності села особистості; людини освіченої, професійної, яка зможе дати нові, сучасні, сформовані на традиційних цінностях ідеї, вихованої в українському дусі; збереження етнографічної самобутності досліджуваного регіону, охорона і відродження пам'яток історії та культури, створення в сільській місцевості інформаційно-комунікаційної інфраструктури (Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій Волинської області на період до 2025 року, 2018). В цьому відношенні важливо не ігнорувати або робити чимось вторинним історико-культурний потенціал конкретної сільської території (історію житла, одягу, харчування, його родинного укладу, форм побуту, світогляду, народних знань, вірувань і марновірства, обрядів і звичаїв) (Томашук І.В., 2020).

Державна політика в питанні сталого розвитку сільських територій, таким чином, повинна враховувати характер зовнішнього та внутрішнього середовища їх розвитку. При цьому, як зазначалось вище, вона повинна носити комплексний характер щодо даної проблеми, містити системний підхід до її вирішення з врахуванням сильних та слабких сторін соціо-еколого-економічної системи життєзабезпечення сільського населення, а також можливостей й загроз зовнішнього середовища для нього.

Вагомою складовою забезпечення сталого розвитку сільських територій є органічне сільське господарство. Воно базується на принципах природних екологічних систем і циклів. Екологізація виробництва є однією з його визначальних рис. Це стосується як принципів ведення органічного землеробства, випасу худоби, так і використання природних систем у дикій природі з метою отримання врожаю (Важинський Ф.А. та ін., 2011).

Органічне сільське господарство охоплює різні галузі виробництва сільськогосподарської продукції: рослинництво, тваринництво, садівництво, птахівництво, сільськогосподарська сировина для переробки тощо. У ньому «використовуються біологічні фактори збільшення природної родючості ґрунтів, агроекологічні методи боротьби із шкідниками і хворобами, а також переваги біорізноманіття, зокрема, місцевих та унікальних видів, сортів, порід». Це стосується стадій виробництва, переробки, збуту, споживання органічної сільськогосподарської продукції і стосується питань ландшафту, клімату, середовища перебування, біологічного різноманіття, повітря та води (Важинський Ф.А. та ін., 2011).

Саме органічне сільське господарство є переконливим прикладом узгодження і гармонізації економічних, екологічних та соціальних цілей, як в галузі сільського господарства, так і в царині функціонування сільських територій. Ініціативність представників громад, розширення знань та досвіду підтримки в належному стані як екологічного

середовища, так і про власне здоров'я, принципи, форми і методи їх забезпечення, що спонукатиме до підвищення освітньо-культурного рівня як виробників, так і споживачів органічної продукції в сфері забезпечення сталого розвитку функціонування громад та територій.

В цілому, створення умов для збалансованого розвитку сільського господарства та агроєкосистем у ньому є складним процесом, який «торкається широкого кола питань, починаючи від фізико-хімічних і біопроектів в ґрунтах, кругообігу речовин та потоку енергії в агроєкосистемах, підвищення коефіцієнту корисної дії фізіологічно активної радіації, закінчуючи оптимізацією структури сільськогосподарських ландшафтів та екобезпечною організацією території землекористування». Важливим інструментом реалізації цього завдання виступає формування екомережі та введення в дію ресурсозберігаючих та невиснажених агротехнологій. Для цього необхідно використовувати нормативно-правові, освітньо-інформаційні, фінансово-економічні, інституційні можливості та переваги соціального партнерства (План дій щодо екологізації сільського господарства).

Державна політика сталого розвитку сільських територій має поєднувати в єдиний комплекс правові, економічні та організаційні заходи, котрі повинні сприяти підвищенню рівня і якості життя населення в сільській місцевості, ефективності сільського господарства та раціонального використання природних ресурсів (Меглей В.І., 2017.; Проніна О.В., 2016). Невід'ємними складовими втілення завдань політики сталого розвитку сільських територій виступають: 1) нормативно-правове забезпечення; 2) фінансове забезпечення; 3) наукове і кадрове забезпечення; 4) інформаційне забезпечення (Проніна О.В., 2016). Варто відзначити, що Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» (в редакції 2020 р.) сталий розвиток сільських територій визнаний невід'ємною складовою державної аграрної політики (Про державну підтримку сільського господарства України).

В цілому багатofункціональність сільського господарства, зв'язок його з біорізноманіттям та збереженням природних агроєкосистем визнаються дослідниками основними передумовами аграрної та природоохоронної політики як в Україні, так і у світі (Літвак О.А., 2015). Прикладом цьому слугують, зокрема, родові поселення та система їхньої життєдіяльності в Україні. Вони при вирішенні своїх цілей та завдань активно співпрацюють з вищими навчальними закладами, бізнесовими структурами, органами державного управління та місцевого самоврядування, вітчизняними та зарубіжними волонтерами. Як правило, жителі таких поселень є люди віком 35–40 років, 80% з них мають вищу освіту, вони володіють понад 150 видами діяльності. Вагоме місце в цьому процесі виконує туризм, в рамках

якого люди з різних регіонів України та світу, використовуючи власні знання та досвід, активно долучаються під час відпочинку до різних проєктів родових садіб та поселень. Родові поселення до того ж тісно співпрацюють між собою, таким чином забезпечуючи більшість своїх матеріальних потреб (Россоха В. і Плотнікова М., 2018). В цьому відношенні вагому роль виконує у формуванні свідомості молодих людей (учнів та студентів) освітній фактор, зокрема, навчальні курси, котрі допомагають осмислити принципи еволюційного розвитку суспільства та його взаємозв'язку з Всесвітом, тут не менш важлива робота щодо духовного, фізичного, патріотичного та професійного виховання молоді (Россоха В. і Плотнікова М., 2018).

Не варто плутати, а тим паче ототожнювати поняття «сталий розвиток сільського господарства» та «сталий розвиток сільських територій». Так, сталий розвиток сільського господарства передбачає постійне та достатнє забезпечення населення продовольством на основі передових екологічно орієнтованих технологій, скорочення безробіття, підвищення рівня доходів в боротьбі з бідністю. Він є тільки однією зі складових, але далеко не єдиною, сталого розвитку сільських територій (Лісовий А.В.).

Треба відходити від традиційного уявлення, що розвиток сільських територій має бути пов'язаний в першу чергу з поступом сільського господарства. Тут доцільно звернути увагу на питання покращення умов праці, життя та відпочинку селянських родин, розширення спектру послуг, не пов'язаних безпосередньо з цілями та завданнями функціонування сільського господарства. Це неодмінно передбачає створення якісно нової соціальної та виробничої інфраструктур в селі та створення нових каналів для успішної життєдіяльності сільських громад та їх представників, не зациклених тільки на потребах сільського господарства (Проніна О.В., 2016). Суттєвими рисами сталого розвитку сільських територій, зокрема, в екосоціальній сфері, фахівці визнають спроможність громад протистояти згубним діям, пристосування до змін, розв'язувати проблеми як стабілізації, так і розвитку, готовність до постійного оновлення та вдосконалення, володіння реальними можливостями поліпшувати стан свого життєзабезпечення (Лісовий А.В.). Так, дослідник А.В. Лісовий окреслює сталий розвиток сільських територій як «рівномірне нарощування позитивних соціальних показників (життєвого рівня населення, освіти, здоров'я) в повній відповідності з економічним та екологічним розвитком сільської місцевості», який відзначається «економічною ефективністю, екологічною безпекою і соціальною справедливістю» (Лісовий А.В.). Природоохоронна діяльність має органічно поєднуватись із розвитком різних секторів економіки (аграрним, транспортним, лісовим, туристичним тощо) і тільки в такому ракурсі може виступати основним

елементом стратегії збалансованого розвитку (Літвак О.А., 2015).

Висновки

Перехід сільських територій в Україні до сталого (збалансованого) розвитку вимагає його чіткого понятійно-категоріального визначення, окреслення комплексу причин, умов, наслідків, функцій та структури, системи пріоритетів при реалізації, відображення у відповідних концепціях та програмах, законодавчого та нормативно-правового закріплення на рівні держави і місцевого самоврядування. Це особливо стосується його провідних, екосоціальних складових. В цьому відношенні вагомую роль виконують пошуки вітчизняних науковців в розробці відповідних теоретико-методологічних підходів. Від цього в значній мірі і залежить успіх або невдача в реалізації конкретних програм і проектів сталого (збалансованого) розвитку. На нашу думку, прагнення спонтанно реалізовувати ті чи інші заходи в даному напрямку будуть приречені на невдачу. Адже без системності, комплексності вирішення питань сталого (збалансованого) розвитку, в основу яких покладені філософські (онтологічні, гносеологічні, аксіологічні, праксеологічні) та теоретичні наукові напрацювання (на рівні розробки та конкретизації понять і категорій) не варто сподіватись на міцність та життєздатність певних проектів щодо розбудови сільських поселень та сільських територій в Україні та світі. Саме вони мають стати ґрунтом для конкретно-наукових досліджень та практичного втілення їх результатів в життя суспільства та держави в Україні.

Список використаної літератури

- Action plan for the greening of agriculture. 9 p. Available: https://necu.org.ua/wp-content/uploads/plan_diy_ecologizatsiyi_sisloko_gospodarstva.pdf
- Agenda 21 UNCED (1992) Available: <https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21>
- Bohdanov D.S. (2017) The task of sustainable development of rural areas. *Agroworld*. №. 7. Pp. 60–62. (In Ukrainian).
- Concept of the national program of sustainable development of rural areas until (2020) Available: <http://ligazakon.ua> (In Ukrainian).
- Dudziak O.A. (2019) The importance of ecology for the development of rural areas. *Agroworld*. №. 6. Pp. 55–58. (In Ukrainian).
- Gilka M.D. (2015) Development of rural areas of Ukraine in the context of European integration processes. *Global and national economic problems*. Vol. 4. P.124–129. (In Ukrainian).
- Khomyuk N.L., Pavlikha N.V. (2019) Methodical approaches to the analysis of the development of rural areas in conditions of decentralization. *Regional economy*. №.1. Pp. 47–55. (In Ukrainian).
- Lisovy A.V. Sustainable development of rural areas as a direction to ensure economic growth and quality of life of villagers. Theory and practice of managing social and economic development in the CIS countries. *Economic sciences*. Pp. 89–92. Available: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94170/22L%D1%96sovy.pdf?sequence=1> (In Ukrainian).
- Litvak O.A. (2015) Ecological balance of agrolandscapes of the region. *Financial space*. №. 2 (18). Pp. 381–387. (In Ukrainian).
- Meglei V.I. (2017) Ecological and economic development of the agrarian sector of Ukraine: perspectives of state regulation. *Scientific view: economics and management*. №. 2 (58). Pp. 137–146. (In Ukrainian).
- Modern ecological state of rural settlement areas of Ukraine: reproduction and preservation of human and natural resource potential / N.V. Palapa and others (2021). *Agroecological journal*. №. 2. Pp. 108–116. (In Ukrainian).
- On state support for agriculture of Ukraine: Law of Ukraine dated June 16, 2005 No. 2657-IV (ed. February 27, 2020, basis - 465-IX). Available: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15> (In Ukrainian).
- Perevozova I.V., Polenkova M.V. (2020) Sustainable development of rural areas: the current state of the problem. *Black Sea Economic Studies*. Vol. 59-1. Pp. 68–75. (In Ukrainian).
- Pronina O.V. (2016) State, problems and prospects of development of rural areas in Ukraine. *State and regions*. Series: Public administration. №. 2 (54). Pp. 92–96. (In Ukrainian).
- Resolution of the UN General Assembly "Transforming our world: Agenda in the field of sustainable development for the period until 2030" dated September 25, 2015. Available: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cilistalogo-rozvitku-ta-ukrayina> (In Ukrainian).
- Rossokha V., Plotnikova M. (2018) Development of rural areas of Ukraine in conditions of decentralization of management: state, problems, prospects. *Economic discourse. International scientific journal*. Vol. 4. Pp. 41–53. (In Ukrainian).
- Stegnei M.I. (2015) Ecological priorities for the development of rural areas. *Economy and the state*. №. 1. Pp. 17–21. (In Ukrainian).
- Strategy for socio-economic development of rural areas of the Volyn region for the period until 2025. *Scientific and methodical development* / A.O. Sokolova and others; Responsible for the issue: A.O. Sokolova (2018). Luts'k. 48 p. (In Ukrainian).
- Strategy of sustainable development of Ukraine (project) / Verkhovna Rada of Ukraine (2004). Available: <http://www.ecolabel.org.ua/main-project-strategy1.html>. (In Ukrainian).
- Termosa I.O. (2017) The essence of sustainable development and its features in the context of rural areas. *Black Sea Economic Studies*. Vol. 19. Pp. 33–37. (In Ukrainian).
- Tomashuk I.V. (2020) Increasing the efficiency of using the resource potential of rural areas. *Dissertation for the Doctor of Philosophy degree. Specialty 051. Economics*. Vinnytsia: VNAU. 284 p. (In Ukrainian).
- Vazhynskyi F.A., Kolodychuk A.V., Potynskyi M.L. (2011) Ecological aspects of the development of rural areas. *Scientific Bulletin of NLTU*. Vol. 21.10. Pp. 84–89. (In Ukrainian).
- Zbarsky V.K. (2010) Sustainable development of rural areas: problems and prospects. *Economy of agro-industrial complex*. №. 11. Pp. 129–136. (In Ukrainian).

The eco-social dimension of the functioning of rural areas as a condition for their sustainable (balanced) development: methodological approaches in domestic science

Andrii KOPYTKO, candidate of historical sciences
Lviv National University of Nature Management

The problem of the eco-social dimension of the functioning of rural areas is one of the leading conditions for their sustainable development. For this, it is necessary to understand the meaning and structure of the concept of "sustainable development of rural areas", the defining components of the ecological and social aspects of sustainable development of rural areas. It is important to take into account the influence of factors that determine the state and quality of implementation of programs for the sustainable development of rural areas in Ukraine. It is equally important to be able to understand the role of the real resource potential, which includes natural resources, production and human capital, when developing successful projects for the sustainable development of rural areas. the principles of building state policy in the field of sustainable development of rural areas, in particular, regarding its ecological, social and economic components. In this regard, it is advisable to take into account the importance of organic agriculture in ensuring the sustainable development of rural areas, in particular, in the eco-social plane. Traditionalism and schematism of thinking are often an obstacle to the introduction into circulation of new forms of life activity of the population of rural areas, which would contribute to the progressive creation of a sustainable regime in them, or more appropriate to modern requirements and the development of science and philosophy to the concept of balanced development. The article draws attention to the requirements and methodological developments proposed in domestic science for the construction of programs for the sustainable development of rural areas, where eco-social issues are recognized as dominant, and possible threats due to their non-compliance. In this regard, it is necessary to take into account the methodological approaches that were formed in domestic science and philosophy regarding the understanding of the basic concepts and categories of sustainable development of rural areas in Ukraine, as well as the scientific interpretation of the relationship between the concepts of "sustainable development of agriculture" and "sustainable development of rural areas" and their consideration in the construction of specific eco-social projects and programs.

Key words: sustainable development of rural areas, social aspect of sustainable development of rural areas, ecological aspect of sustainable development of rural areas, decentralization of power, quality factors of the population, state policy in the field of sustainable development of rural areas, organic agriculture, methodological approach in the study of problems of sustainable development of rural areas.

Отримано: 20.07.2022